Ինչպես ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության այլ միջոցառումները, այնպես էլ 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը չտվեց այն արդյունքները, ինչ նախատեսել էր ցարիզմը։ Նախ շատ սահմանափակ տարածում ուներ օրենքը և հետո գյուղացիների տնտեսական ուժերից վեր էր ետգնման բարձր վճարումներ կատարելը։ Արտադրողական ուժերի զարգացմանը շատ էին խանգարում նաև պետական գյուղացիներին հողի սեփականատեր չճանաչելը, պետական ծանր հարկերը և, որ ամենագլխավորն է՝ պահպանվում էր ճորտատիրության և աշխատավճարումների ամենահիմնական բազան՝ կալվածատիրական հողատիրությունը[23]։

2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԲԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ։ ՉՈՐՐՈՐԴ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՈՒՄԱՆ

Ռուսական առաջին հեղափոխության, նրան հաջորդած ռեակցիայի, ապա հեղափոխական նոր վերելքի տարիները քննության ժամանակաշրջան հանդիսացան ոչ միայն համառուսաստանյան պրոլետարիատի և աշխատավոր գյուղացիության ու նրանց շահերն արտահայտող բոլշևիկների կուսակցության, այլև բուրժուական, մանր-բուրժուական կուսակցությունների և կազմակերպությունների համար։

Ցարական իշխանությունները Նովոչերկասկ քաղաքում դաշնակցականների դեմ սկսած դատական նախաքննությունը փորձեցին օգտագործել ողջ հայ մտավորականությանը «սեպարատիզմի» մեջ մեղադրելու համար։ Դաշնակցականների «գործի» կապակցությամբ ծագած աղմուկը, որ տևեց մի քանի տարի, հարմար առիթ էր ժողովուրդների ուշադրությունը սոցիալական խնդիրներից շեղելու համար։

«Դաշնակցության գործի» բուն քննությունն սկսվեց Պետերբուրգում Սենատի դատական ատյանում 1912 թ. հունվարի 17-ին։ Մեղադրանքը՝ «հեղափոխական» գործունեության և իշխանության մի շարք ներկայացուցիչների սպանության համար ներկայացվում էր քրեական օրենսգրքի 102 հոդվածով։ Մեղադրվող 159 մարդուց 9-ը բացակայում էին, 2-ը մահացել էին բանտում։ Մեղադրյալների մեջ կային մի խումբ աչքի ընկնող դաշնակցական գործիչներ, շարքային դաշնակցականներ և անկուսակցական մարդիկ, ի շարս որոնց հայտնի հայ կապիտալիստներ Ա. Մելիք-Ազարյանը, Շապոշնիկյանը, Գենջոզյանը և ուրիշներ։

Դաշնակցականների հետ մեղադրյալի աթոռին նստած անկուսակցականների, այդ թվում մի երկու հայ կապիտալիստի առկայությունը պետք է բացատրել մի կողմից կեղծ փաստարկների հիման վրա կազմված դատական նախաքննությամբ, մյուս կողմից ցարական իշխանությունների միտումով՝ համահայկական բնույթ տալու դատավարությանը։ Այդ չի նշանակում, իհարկե, որ կապիտալիստների մեջ չեն կարող լինել ահի կամ շահի նկատառումներով դաշնակցականներին գումարներ տրամադրող, կամ նրանց համակրող հայ հարուստներ։ Հենց այդ հարուստների ահաբեկված ազգականներն էին, որ իրենց քակների բերանները լայն բաց էին արել և պաշտպանության հրավիրել ռուսական իրավաբանության ամենանշանավոր դեմքերին,

23 Տե՛ս Մ. Ա. Խաչիկյան, նշված աշխ., էջ 169—171։

այդ թվում՝ Ա. Կերենսկուն, Ծ. Դրուզենբերգին, Կարաբչևսկուն, Զարուդնուն, Տեսլենկոյին, Սոկոլովին, Բերանշտամին, Կազարինովին, Խամետովսկուն և այլոց[24]։

Դատավարությունը դեռ նոր էր սկսվել, երբ դատապաշտպաններին հաջողվում է հայտնաբերել նախաքննական ակտի մեջ մի շարք փաստաթղթերի կորուստ և կեղծիքներ։ Արդարադատության մինիստրն ստիպված է լինում նոր քննություն նշանակել, որն իրոք բացահայտում է բազմաթիվ կեղծումներ։ Պարզվում է, որ կրժինը իր նախաքննության ժամանակ ոչ միայն միտումնավոր կերպով հախուռն մեղադրանքներ էր ներկայացրել դաշնակցության հետ առնչություն չունեցող որոշ անձնավորությունների[25], այլև 23 մեծ կեղծում և 20-ից ավելի ուղղումներ էր կատարել։

Ռուսական լիբերալ մամուլը և պետական դումայի կադետական պատգամավորները, դժգոհ ցարիզմի ոչ ճկուն քաղաքականությունից, քննադատության տակ առան այդ պրոցեսը։ Ահա թե ինչ էր գրում միլյուկովյան «Ռեչը» 1912 թ. փետրվարի 14-ի առաջնորդողում. «Դաշնակցության գործը, որ երկու շաբաթից ի վեր քննվում է կառավարիչ սենատի մեջ դռնփակ, շարունակում է գրավել մամուլի ուշադրությունը։ Երեկվա երեկոյան լրագրերը հաղորդեցին նոր տեղեկություններ մի կողմից գոկումենտների հանցավոր անհետացման մասին, մյուս կողմից անհավատալի կեղծիքների մասին»[26]։

Պետերբուրգյան դատավարությունը տևեց ավելի քան երկու ամիս։ Դատավարության ընթացքում չհաջողվեց ապացուցել հայ ժողովրդի «սեպարատիզմը», իսկ ցարական դատարանի այլանդակ էությունը ոգալիորեն մերկացվեց։ Կառավարությունը կամա թե ակամա պետք է հաշվի առներ բարձրացող քննադատությունը։ Եվ որքան էլ ատամները սեղմեին ցարական պաշտոնյաները, նախատեսվող խստագույն պատիժներից պետք է հրաժարվեին։ Եվ երբ 1912 թ. մարտի 19-ին հայտարարվեց դատավճիռը, ապա անմեղ ճանաչվեցին 94 մարդ, այդ թվում մի ոմն Դոդոչիև, որը չորս տարի տառապել էր բանտերում։ Տաժանակիր աշխատանքի դատապարտվեցին՝ 4—6 տարի ժամկետով 4 մարդ, մյուսները՝ ավելի փոքր ժամկետներով[27]։ Աքսորի և բանտարկության դատապարտված որոշ մեղադրյալներ բողոքեցին և նորից գործ հարուցեցին իրենց նկատմամբ եղած դատավճիռները փոխել տալու համար։

Այսպես, համեմատաբար «խաղաղ» վերջացավ դաշնակցության մեծաղղորդ դատավարությունը։ Սակայն այդ «մեղմությունն» ուներ նաև այլ պատճառներ։ Դա 1912 թ. սկսած Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության աշխուժացումն էր Բալկանյան երկրներում, որից և բխում էր Թուրքիայի դեմ գործող ընդդիմադիր ուժերին հովանավորելու անհրաժեշտությունը։ Բալկանյան հարցի հետ Հայկական հարցի վերաբացումը, որի մեջ ցարիզմը որոշակի շահագրգռություն էր հանդես բերում, ուղղակի թե անուղղակի չէր կարող շանդրադառնալ հայկական ազգային շարժմանը և կուսակցություններին ցույց տրվելիք վերաբերմունքի վրա։ Այս մթնոլորտում էր, որ նույնիսկ այնպիսի սնհարյուրյակային թերթ, ինչպիսին «Նովոյե վրեմյան» էր, տպագրում էր երբեմն «հայասիրական» հոդվածներ, որոնցից մեկը ավարտվում էր վաղեմի

24 Տե՛ս «Մշակ», 1912, № 9, 10, 19, 32։

25 Տե՛ս «Մշակ», 1912, № 49։

26 «Մշակ», 1912, № 37։

27 Տե՛ս «Մշակ» 1912, № 64։

«ներանելի» ժամանակները վերապատմող և շատ բնորոշ հետևյալ տողերով. «բայց այդ բոլորը այժմ անցած են և աստիճանաբար սկսվել է վերադարձը դեպի անցյալը, Երմոլովի և Պասկևիչի ժամանակները, երբ եպիսկոպոս Ներսեսը, ապագա կաթողիկոսը և Անդրեյան կավալերը—ռուս զինվորների հետ կանգնած էր որպես հայ կամավորների գլուխ»[28]. Սա արդեն հայ ժողովրդին ուղղված զինական համագործակցության պատվեր էր, ապագա պատերազմին ակտիվորեն մասնակցելու կոչ։

* * *

Հեղափոխության նոր վերելքի տարիներին, ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Անդրկովկասում ու Հայաստանում, հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի ու հակոտնյա կուսակցությունների և կազմակերպությունների բախումն արտահայտվում էր նաև Պետական դումայի ընտրությունների շուրջը։

Երրորդ պետական դումայի անփառունակ գործունեությունը լավ բան չէր խոստանում նաև հաջորդ՝ Չորրորդ դումային։ Արտաքին տպավորությամբ այս նոր դումայի գումարումը ևս հաղթանակ էր բերելու աջ տարրերին, միապետական մեծամասնությանը։

Սակայն ծայր առած բանվորական շարժումներն ու գյուղացիական հուզումներն իրենց կնիքն էին դնում հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա։ Երկիրը թևակոխում էր հեղափոխական նոր վերելքի ժամանակաշրջան։ Այս պայմաններում էր, որ 1912 թ. օգոստոսին հրամանագիր եղավ Երրորդ պետական դուման արձակելու և նոր դուման գումարելու մասին։ Սեպտեմբերին ամբողջ երկրում սկսվեցին պատվիրակների ընտրությունները, որոնք ընտրելու էին դումայի պատգամավորներ։

1907 թ. հունիսերեքյան ընտրական օրենքի սահմանափակիչ պայմաններում խիստ դժվարացել էր ազգային ծայրամասերի կողմից պատգամավորներ, առավել ևս բոլշևիկ պատգամավորներ առաջադրելու հնարավորությունը։ Արևելահայ իրականության մեջ ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս ընտրությունների ժամանակ Երևանի, Ելիսավետպոլի և Բաքվի նահանգների քրիստոնյա և մահմեդական բնակչության, այսպես կոչված, հայկական և ադրբեջանական կուրիաների կողմից առաջադրվում էին ընդամենը երկու պատգամավորներ մեկը՝ հայ, մյուսը՝ ադրբեջանցի։

Բոլշևիկները, մասնակցելով ընտրություններին և հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, այնուամենայնիվ կարողանում են մի շարք վայրերում պատվիրակներ անցկացնել հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատներին ցանկալի անձնավորությունների, իսկ Կաղզվանի 4-րդ ընտրական օկրուգում՝ բոլշևիկ Հովհաննես Սարուխանյանին[29]։

Սակայն ընտրական սուղ և անհավասար պայմաններում հիմնական ասպարեզն այնուամենայնիվ մնում էր մանրբուրժուական ու բուրժուական կուսակցությունների պատգամավորներին, որոնց պաշտպանությամբ էլ հանդես էին գալիս մամուլի տեղական օրգանները։ Հայկական մամուլը որպես հնա-

---

28 «Մշակ», 1912, № 145։

29 Տե՛ս «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», Երևան, 1967, էջ 157։

բավոր թեկնածուներ մատնանշում էր «Մշակի» խմբագիրներից Ա. Քալանթարին, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ա. Խատիսյանին, հասարակական, ազգային գործիչներ Կ. Խատիսյանին, Ս. Հարությունյանին և Մ. Պապաջանյանին[30]։

Դաշնակցական մամուլը վերստին անդրադառնալով 2-րդ և 3-րդ պետական դումաների պատգամավոր Հ. Սաղաթելյանին, առաջադրում էր նաև Բաքվի «հասարակական գործիչներ» Պ. Կարա-Մուրզայի և Տ. Թեկզադյանի թեկնածությունները։ 1912 թ. հոկտեմբեր ամսվա ընթացքում պատվիրակների ընտրության ժամանակ մամուլն սկսում է գրել այլ «արժանավոր» թեկնածուների մասին, որոնցից հատկապես ծանրանում է «Մշակի» խմբագիրներից Հ. Առաքելյանի, Երևանի քաղաքագլուխ Հ. Մելիք-Աղամալյանի, Ալեքսանդրապոլի նախկին քաղաքագլուխ Հ. Տիգրանյանի և իրավաբան Պ. Դոլուխանյանի վրա։ Այս նոր թեկնածուների շուրջն էլ կարծիքներ են փոխանակվում թերթերում։

Վերջապես հոկտեմբերի 20-ին Ելիսավետպոլ քաղաքում (Գանձակ) տեղի է ունենում 4-րդ պետական դումայի հայ պատգամավորի ընտրությունը։ Վերջնական համաձայնությամբ քվեները կենտրոնանում են երեք անձնավորությունների շուրջը՝ Մ. Պապաջանյանի, Հ. Սաղաթելյանի և Տ. Թեկզադյանի։ Ընտրվում է իրավաբան Մ. Պապաջանյանը։ Դա լիբերալների հաղթանակն էր։ 4-րդ պետական դումայի անդրկովկասյան մյուս պատգամավորներն էին Ն. Չխեիձեն, Ա. Չխենկելին (մենշևիկներ), Մ. Սկոբելևը (երկրամասի ռուս բնակչության կողմից՝ նույնպես մենշևիկ), Վ. Գելովանին (ֆեդերալիստ) և Մ. Ջաֆարովը (մուսուլմանական լիգա)։

Դումայի բացումը տեղի ունեցավ 1912 թ. նոյեմբերի 15-ին, դեռևս մեկ շաբաթ առաջ սկսված բողոքի հուժկու գործադուլների ուղեկցությամբ՝ ընդդեմ Սնծովյան նավատորմիղի ապստամբ նավաստիների նկատմամբ որոշված մահապատժի։

Պետական դումայում Մ. Պապաջանյանը հարում է կադետներին և սրանց համակիր խմբակցություններին, սերտ հարաբերություններ ստեղծելով նրանց ղեկավարների՝ Պ. Միլյուկովի, Ա. Շինգարևի, Վ. Մակլակովի, Ֆ. Ռոդիչևի, Մ. Աճեմյանի և այլոց հետ։ 1913 թ. նոյեմբերի 26-ի պետական դումայի նիստում նա հանդես է գալիս Անդրկովկասում անբերրիությունից տուժած բնակչության օգնություն ցույց տալու հարցի կապակցությամբ և ընդգծում, որ կառավարական նպաստամատույց հանձնաժողովի տրամադրած նույնիսկ սուղ միջոցները չեն հասնում բնակչությանը։ Մ. Պապաջանյանը ուշադրություն է հրավիրում այն բնորոշ երևույթի վրա, որ գյուղացիությունը, հատկապես լեռնային և նախալեռնային շրջանների սովյալ հայ և ադրբեջանցի բնակչությունը, հրաժարվում է դրամական փոխօգնությունից, շատ լավ ըմբռնելով, որ հետագայում դրա բռնագանձումը իրենց աղքատացած տնտեսությունները վերջնական բայրայման կհասցնեն[31]։

1913 թ. հունիսի 6-ի նիստում, երբ քննարկվում է արտաքին գործերի միանիստրության բյուջեն, վիճաբանությունները բացում է Պ. Միլյուկովը։ Անդրադառնալով բալկանյան ճգնաժամի կապակցությամբ նաև Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու հարցին, նա կոչ է անում ռուսական

30 Տե՛ս «Մշակ», 1912, № 209։

31 Տե՛ս «Стенографический отчет Государственной Думы», четвертый созыв, сессия вторая, стр. 1403—1404.

կառավարությանը զբաղվել այդ խնդրով։ Այդ առիթով հանդես եկած Մ. Պապաջանյանի ելույթը նվիրված էր Հայկական հարցին։

Ցմոռանալով համոյախոսություններ ասել ցարական Ռուսաստանի՝ «Արևելքի քրիստոնյաների այդ դարավոր պաշտպանի» հասցեին, նա շնորհակալություն է հայտնում նաև կոմս Վ. Բորքինսկուն, 4-րդ դումայում աջերի պարագլուխներից մեկին, վերջինիս այն հայտարարության համար, թե արևելահայերի մոտ հակառուսական, սեպարատիստական ձգտումներ չկան։ Խոսելով Արևմտյան Հայաստանում կիրառվող ջարդերի և հայահալած քաղաքականության մասին, Մ. Պապաջանյանը հակադրվում է մենշևիկ Ա. Ձխենկելուն, որը պահանջում էր ձեռնպահ մնալ Թուրքիայում հայերի վիճակի վերաբերյալ բարենորոգումներ անցկացնելուց։ Բազմաթիվ ակնառու փաստեր բերելով, նա ցույց է տալիս, որ նույնիսկ արևմտահայերը Թուրքիայից քաղաքականորեն անջատվելու մտադրություն չունեն, այլ պահանջում են միմիայն կյանքի, դույքի, պատվի և կուլտուրական զարգացման ապահովություն[32]։ Մ. Պապաջանյանի այս ելույթը լայն արձագանք է գտնում ինչպես հայկական մամուլում, այնպես էլ ռուսական լիբերալ թերթերում։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 1914 թ. մայիսի 10-ին, դումայում, երբ կրկին հարց է լինում Թուրքիայի մասին, Մ. Պապաջանյանի հերթական ելույթից հետո դարձյալ հանդես է գալիս Ա. Ձխենկելին և առարկում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության՝ «Հայկական Մակեդոնիա» ստեղծելու դեմ[33]։

Այս տրամադրությունը արտահայտեց նաև ամենաաջ պատգամավոր, կատաղի միապետական և սևհարյուրյակայինների առաջնորդ Ն. Մարկով II-ը, հայտարարելով. «Ես հարցնում եմ ի՞նչ կարիք ունի Ռուսաստանը Կովկասի սահմաններին կից ստեղծելու Հայաստան, որը բնականորեն կձգտի իրեն միացնել Ռուսական Հայաստանը...»[34]։

Թուրքիայի կազմում հայկական ինքնավարություն ստեղծելու մասին հարցի արծարծումը չնայած իմպերիալիստական երկրների խարկանք էր, այնուամենայնիվ դիմադրություն էր առաջացնում բուրժուակալվածատիրական, ազգայնական շրջաններում։ Եվ այդ դիմադրությունը, բացահայտ թե թաղարկված ձևով, շարունակվեց նաև հետագա տարիներին։

Ավելի մեծ՝ դումայական և արտադումայական գործունեություն է ծավալում Մ. Պապաջանյանը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին. երբ Հայկական հարցը թևակոխում էր իր պատմության ամենամռայլ ժամանակաշրջանը։ Հայ ժողովրդի «շահերի» լիբերալ-բուրժուական պաշտպանությունը, հայ ժողովրդի «շահերի» և ռուսական իմպերիալիստական բուրժուազիայի քաղաքականության «համաձայնեցումը», ավելի ճիշտ առաջինի ենթարկումը երկրորդին, ահա սա է եղել 4-րդ պետական դումայի հայ պատգամավոր Մ. Պապաջանյանի գործունեության գլխավոր նպատակը։

Սակայն դումայում լսվում էր նաև Ռուսաստանի աշխատավորական զանգվածների ձայնը։ Նրանց շահերի արտահայտիչները հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատներն էին, բոլշևիկ պատգամավորները։ Սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի կողմից 1912 թ. դեկտեմբերի 14-ին կատարած հենց առաջին

32 Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 146—147։
33 Տե՛ս ԼՍՍՀ ԿԳԳԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 713, թ. 12—14։
34 Նույն տեղում։

հարցապնդման կապակցությամբ, որը վերաբերում էր արհեստակցական միությունների նկատմամբ կառավարության վարած հալածանքներին, հանդես եկավ բոլշևիկ Ա. Բադաևը։ Նա ցույց տվեց, որ խախտելով 1906 թ. մարտի 4-ի օրենքը, կառավարությունը վեց տարվա ընթացքում փակել է մի քանի հարյուր միություններ և մերժել է գրանցել 700 նոր միություն։ Դրանց թվում «Մետաղամշակման բանվորների միությունը» Պետերբուրգում, որն ընդգրկում էր ավելի քան 4000 բանվոր։ Բադաևի համարձակ ճառը, որ ուղեկցվում էր դումայի ձախակողմյան ֆրակցիաների բուռն ծափահարություններով ընդհատվում է նախագահի կարգադրությամբ[35]։

Ձեռնարկատերերի մասսայական լոկաուտների դեմ սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի կողմից կատարած հարցապնդումը 1913 թ. մարտի 1-ին պաշտպանեցին պատգամավորներ՝ Ն. Շագովը և Ֆ. Սամոյլովը։

Բոլշևիկ պատգամավորների վեցյակը հնարավոր բոլոր առիթներն օգտագործում էր մերկացնելու ցարական կառավարության քաղաքականությունը։ Նրանք հանդես էին գալիս՝ մամուլի առիթով առաջացած հարցապնդման, երկրորդ դումայի պատգամավորների ձերբակալության ժամանակ կատարված պրովոկացիայի, գործադուլների, ապահովագրական ժողովների, հանքերում եղած փլուզումների, բանվորական լիազորների ձերբակալության, գործարաններում բանվորների մասսայական թունավորումների և բազմաթիվ այլ հարցերի կապակցությամբ։

Բոլշևիկյան ֆրակցիայի գործունեությունը ղեկավարում և ուղղություն էր տալիս Վ. Ի. Լենինը արտասահմանից[36]։

3. ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԴՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԸ, ԲՈԼՇԵՎԻԶՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1910—1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1905—1907 թվականների հեղափոխության պարտությունից հետո սկսված ռեակցիայի տիրապետությունը երկարատև չեղավ։ Արդեն 1910 թ. բանվորական շարժման աշխուժացումն աղդարարեց հեղափոխական շարժման նոր վերելքը։ Արդարացավ բոլշևիկների կանխատեսումը երկիրը հեղափոխական գոտեմարտերի նոր փուլ թևակոխելու մասին։ Վ. Ի. Լենինը 1910 թ. գրում էր. «Սևհարյուրյակային ռեակցիայի լիակատար տիրապետության շրջանը վերջացավ։ Սկսվում է նոր վերելքի շրջանը»[37]։

Չնայած 1905—1907 թթ. գոտեմարտերից հետո ռեակցիայի տարիներին հեղափոխական շարժումները խիստ թուլացել էին, բայց լրիվ չէին մարել։ Աշխատավորական զանգվածների մեջ հաստատված խուլ դժգոհությունը մերթ ընդ մերթ արտահայտվում էր գործադուլների, գյուղացիական հուզումների, զինվորական ելույթների, սովորողների բողոքների ձևով։ Անկումայնության, հուսահատության հաղթահարման հետ միաժամանակ տիրող իրավակարգի դեմ ընդվզումը վերածվում է կազմակերպված շարժման։ 1910 թ. բացվում է Ռուսաստանի բանվորական շարժման նոր էջ։

35 Տե՛ս «Стенографические отчеты Государственной Думы», четвертый созыв, 1912—1913 гг., сессия первая, часть первая, Петербург, 1913, стр. 776.

36 Տե՛ս А. Бадаев, Большевики в Государственной Думе, М., 1954, стр. 206, 233, 243, 257.

37 Վ. Ի. Լենին, նշված, հ. 20, էջ 90։